

СВОБОДА БУТТЯ РЕЛІГІЇ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

Релігія – явище суспільне. Обґрунтуванню цієї її ролі багато досліджень присвячено соціологами релігії. Г.Спенсер, наприклад, у своїй праці „Основні начала” вважав, що релігія й наука в єдності дають людині всеоб’ємне знання про світ. Він же вказував на суттєві соціальні функції релігії: 1) вона зміцнює сімейні зв’язки, інтегрує сім’ю як соціальну групу через інститут похорон і культового вшанування предків; 2) релігія служить основою управління поведінкою людей, легітимуючи її традиційні форми; 3) вона обґрунтовує і зміцнює національну єдність, яка початково повинна мислитись як релігійна єдність. Класик соціології релігії головно відокремив в релігії принцип соціальної неперервності, який гарантує відповідну ідентичність суспільства, вводячи демократичні принципи у відносини. Е.Дюркгейм, у свою чергу, бачив завдання релігії, як соціального феномену, в тому, що вона, як і мораль чи право, повинна забезпечувати деяку соціальну рівновагу, яка постійно руйнується різними суспільними імпульсами і зсувами. В цьому контексті французький соціолог виокремлював в релігії дві основних соціальних функції. Першу він називав консолідуючою, яка підтримує соціальну згуртованість, другу – стимулюючою, яка підтримує ідеали, які забезпечують соціальну динаміку.

Думки, що релігія є одним із факторів соціальної динаміки притримувався й інший німецький класик соціології релігії – М.Вебер. Для прикладу він наводив значення великих релігійних рухів як для диференціації основних типів суспільства, так і для створення (через інституалізацію цінностей) важливого стимулу до певних видів змін, в тому числі і в економіці. В першу чергу М.Вебер звертав увагу на значення духовних цінностей, які, на його думку, можуть бути великою силою, що впливає на соціальні зміни. Це він прекрасно відобразив у своїй праці „Протестантська етика і дух капіталізму”. М.Вебер звернув увагу на те, що релігійний фактор має значний вплив на становлення тих чи інших соціальних відносин, вводячи в них принцип рівності.

На підставі цих суджень видатних соціологів можемо констатувати, що релігія органічно вплетена в соціальну структуру як один із найважливіших компонентів соціуму, постійно знаходиться в тісних взаємозв’язках і взаємодії з іншими елементами суспільної архітекτονіки. Саме тому важливою проблемою є питання свободи буття релігії в суспільстві.

Зауважимо, що як в історичному, так і сучасному звучанні ця проблема залишається *актуальною*, оскільки тільки в демократичних системах релігія може виконувати соціальні функції, задовольняти релігійні потреби громадян.

Зрозуміло, що свобода буття релігії залежить від багатьох факторів:

- Від характеру взаємовідносин держави та релігійних організацій, ставлення останньої до релігії.
- Місця і функціональної ролі в суспільстві, правового статусу релігії і церкви.
- Нормативного простору діяльності тих чи інших релігійних організацій та рівня можливості реалізувати ними свої функціональні можливості в суспільстві.

- Рівня прав і свобод громадян в їх відношенні до релігії та церкви, умов і можливостей їх вільної самореалізації в системі релігійних чи арелігійних координат [Академічне релігієзнавство.-К., 2000. -С. 665].

Відтак свобода буття релігії може реалізуватися, як демократичний принцип, лише в рамках таких правових категорій як «свобода совісті», «свобода релігії», «свобода віросповідань», «свобода церкви».

Хоча, згідно суджень класиків соціології релігії, остання завжди була присутня в суспільному просторі і, як історичний архетип, об'єднувала його в єдине ціле через систему цінностей та регламентативів, але це не означає, що вона завжди могла у повній мірі виконувати свої соціальні функції.

Якщо взяти за основу етапи розвитку державно-церковних відносин, та принципів свободи буття релігії, запропоновані релігієзнавцем А.М.Чернієм: киеворуський (княжий), козацький, синодальний, радянський, сучасний [Черній А.М. Релігієзнавство. – К., 2003. – С. 268–287], то лише на останньому, коли Україна здобула незалежність, розпочалися процеси демократизації суспільних відносин, релігія одержала всі можливості для реалізації свого історичного потенціалу.

Згідно з принципами ліберальної демократії, на першому плані суспільного життя повинна бути громадянська свобода, тобто повна незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. В даному випадку йдеться про ряд особистих прав: недоторканність особи, свобода совісті, слова, діяльності та ін. Ядром свободи, таким чином, є особисті права особи.

Саме таку правову декларацію захисту незалежності духовного життя особи ми знаходимо в ст. 35 Конституції України. Нею гарантується право на свободу світогляду і віросповідання (свободу сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію та відправляти релігійні культи чи обряди і вести релігійну діяльність). Головний Закон України робить акцент на світському характері держави та освіти і визнає рівність всіх релігій [Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги). Упорядник М.Бабій. – К., 2006. – С. 81].

Підтвердження цього ми знаходимо і в ст. ст. 3,4,5,6 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” [Там само – С. 84–86].

Зазначимо, що саме в демократичному суспільстві, в якому держава та освіта мають світський характер, а релігія не є ідеологією, а лише моральним та регламентативним інститутом, можливе відповідне задоволення духовних потреб людини.

Як зауважує фахівець в галузі свободи слова В.Климов, сьогодні в українському суспільстві сформувалася така модель державно-церковних відносин, яка гарантує широку свободу буття релігії. Характерними ознаками цієї демократичної моделі є, на його думку, наступне:

- 1) Конституційне закріплення відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що формує світський характер їх діяльності.
- 2) Рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової.
- 3) Невтручання держави в діяльність релігійних організацій.
- 4) Захист державою прав і законних інтересів релігійних співтовариств [Климов В.В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві періоду незалежності: Вибрані статті. – К., 2009. – С. 225].

На широкі можливості свободи буття релігії в українському соціумі звертає увагу й релігієзнавець М.Новиченко. На його думку, свобода функціонування релігії в соціальному просторі можлива саме завдяки новій концепції державно-церковної політики України, яка базується на трьох засадничих принципах:

- 1) Свобода совісті, в правовому контексті, є визначальною домінантою духовної суверенності особи.
- 2) Держава взяла за мету створити всі юридичні гарантії свободи совісті, демократичні умови світоглядного самовизначення і самореалізації особи.
- 3) Невід'ємним правом людини в українському соціумі є свобода світоглядного вибору, форм пізнання істини, суті трансцендентального [Новиченко М. Особливості розвитку державно-церковних відносин і релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні // Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій. – Чернівці, 2010. – С. 127].

Як зауважує М.Новиченко, в рамках конституційно-правового поля державно-церковних відносин з метою забезпечення свободи буття релігії в суспільному просторі врегульовано питання власності, підприємництва, землевпорядкування, трудових відносин, альтернативної військової служби. Свобода буття релігії в українському соціумі постає й у тому, що держава чітко окреслила свої зобов'язання перед церквою в колі тих повноважень, які є сферою її компетенції. По-перше, вона сприяє розвитку релігійної самобутності української нації та релігійних меншин, що є свідченням прояву громадянського суспільства. По-друге, держава поважає традиції та внутрішні настанови релігійних співтовариств, забезпечує повноцінний правовий і соціальний статус церкви, створює сприятливі умови для її діяльності, захищає права і свободи віруючих. По-третє, вона сприяє становленню толерантних міжконфесійних відносин та світоглядної терпимості. Принципова новація такої системи відносин полягає саме в тому, що держава і церква постають як рівноправні суб'єкти відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, створюючи певне поле співробітництва [Там само. – С. 128–129].

Саме такі підходи до співробітництва церкви і держави, як стверджують науковці, створили всі можливості для розвитку релігійного середовища в його якісних та кількісних вимірах. Мова може йти як про розвиток інституційної мережі релігійних організацій, так і вільне релігієвиявлення громадян, що характеризується як збільшення кількості релігійних громад, культових споруд, духовних закладів, зростання освітнього рівня кадрового складу релігійних організацій, так і такого якісного показника як все більш широке включення релігійних деномінацій в суспільно-значущі форми діяльності церков.

До прикладу, відчутним камертоном демократичності держави та забезпечення свободи релігійного вибору та віросповідань є потужний розвиток релігійно-інституційної мережі, яка має сталу динаміку зростання на 5–7% щороку. Симптоматичним для свободи буття релігії є саме те, що ця якість проявляється в зростанні, у першу чергу, кількісних показників. Якщо в 1991 р. в релігійному просторі України було лише 9944 релігійних організацій, то в 1992 р. – уже 12962 (приріст склав 30%). Відповідно в 1993 р. було 15017 релігійних організацій (приріст 16%). Високий показник приросту був і в 1995 р., що при кількості 16984 релігійних організацій дало 13,5% зростання. Хоча в подальшому таких темпів зростання не спостерігалось, але динаміка була стабільною: 1996 р. – 18111 (приріст 6,8%), 1997 р. – 19110 (приріст 5,5%), 1998 р. – 20408 (приріст 6,8%), 1999

р. – 21843 (приріст 7%), 2000р. – 23543 (приріст 7,8%), 2001 р. – 25405 (приріст 7,9%). Сьогодні в Україні діє 35184 релігійних організації (приріст порівняно з 2000 р. склав 25,4%), в тому числі ця цифра включає 33733 релігійні громади, з яких понад 50% – православні.

Зауважимо, що церква перейшла на якісно вищий рівень функціонування. Майже закінчилося формування її управлінських структур. Вірними опікуються 350 духовних центрів і управлінь, а підготовка кадрів церкви здійснюється у 200 навчальних закладах, чисельність яких проти 1991 р. збільшилась у 8 разів. Спостерігається відновлення монастирського життя – діє 439 монастирів. На ниві доброчинності та милосердя працюють 347 місій, що в 10 разів більше ніж було в 1992 р. [Релігійна панорама. – 2010. – №3. – 2 стор. обклад.].

Бути свobodною в повному розумінні цього слова релігія може тоді, коли для цього створені відповідні умови. На сьогоднішній день церкви мають достатню матеріальну базу культової практики та репродукції релігійності. Якщо релігійна мережа в 2000 р. нараховувала 17 тис. культових споруд, то сьогодні їх – 22787 (зростання складає 74,6%). Відповідно сьогодні забезпеченість храмами складає 67,5%, що говорить про те, що кількість релігійних громад випереджає будівництво культових споруд.

З'явилися кращі можливості для репродукції релігійності, оскільки більш ніж на 60% збільшилась кількість недільних шкіл та пунктів катехизації (в 2000 р. було 7684, сьогодні – 12758) [Релігійна панорама. – 2010. – №3. – С. 56 та 2 стор. обклад.].

Національний характер свободи буття релігії проявляється в тому, що найбільшою складовою та домінуючою духовною сферою українського соціуму продовжує залишатись православ'я. Зауважимо, що ідентифікація православ'я з українським етносом, його культурою та традиціями дозволяє останньому зберігати всі роки достатньо потужну динаміку зростання. На початок 2010 р. православна мережа нараховувала 17972 релігійні організації, що становить 51% від загальної кількості.

Підкреслимо, що левову долю –50,4% релігійної мережі крв'їни - складають найбільші православні Церкви – УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ [Релігійна панорама. – 2010. – №3. – 2 стор. обклад.]. Тут можна провести паралелі з динамікою функціонування партій. В релігійному середовищі, як і в політичному, потужно розвиваються лише великі структури. Тому коли мова йде про інші православні спільноти, динаміка їх менш потужна. Руська православна (закордонна) церква, наприклад, має 33 організації (в 2000 р. було 8, зростання склало 75,7%), Старообрядницька церква Білокриницької згоди – 59 (в 2000 р. 55, зростання лише на 6,7%), Безпопівської згоди – 13 (в 2000 р. – 12, зростання склало 7,6%), Російська істинно-православна церква об'єднує 30 громад (в 2000 р. було 32, спад склав 6,25%).

Продовжується відродження національно зорієнтованої Греко-Католицької церкви. Якщо в 1992 р. вона мала 2643 релігійні організації, в 1999 р. – 3315, в 2000 р. – 3356, то в 2010 р. вже було 3765 (зростання порівняно з 1992 р. склало 29,8%, відносно 2000 р. лише на 10,8%). Орієнтація УГКЦ на Римський престол певною мірою, на нашу думку, впливає негативно на динаміку її розвитку порівняно із православними [Релігійна панорама. – 2001. – №3. – С. 57–58 та 2 стор. обклад.].

Дух свободи, який дав буржуазному суспільству протестантизм і про який писав М.Вебер, продовжує і сьогодні надихати цей християнський напрям. Тому

протестанти, чия мережа сьогодні з 8445 організацій займає друге місце після православ'я, є однією із найпотужніших течій. Висока динаміка в цьому багатоконфесійному напрямку проявляється як у збільшенні течій (з 34 у 2000 р. до 41 у 2010 р.), так і в кількості організацій - на 2347 одиниць (27,7%) порівняно з 2000 р. Переслідувані як „секти” (особливо Свідки Єгови, Рада Церков ЄХБ, адвентисти-реформісти), протестанти буквально створили нову мережу та інфраструктуру соціально значущої діяльності за роки незалежності України.

Демократизація суспільства та величезні суспільні трансформації дозволили протестантам пройти українську „реформацію” та зайняти гідне місце в релігійному просторі. Якщо євангельські християни баптисти в 1992 р. мали 112 зареєстрованих організацій, то сьогодні їх уже 3057 (приріст склав 2945 одиниць або 96,3%). Відповідно з 565 організацій в 1992 р. до 2585 в 2010 р. (зростання на 2020 або на 78,1%) зросла мережа християн віри євангельської (п'ятидесятників). З 276 в 1992 р. до 1113 в 2010 р. збільшилася кількість релігійних організацій Адвентистів Сьомого Дня (зростання на 837 одиниць або 75,2%). На 691 одиницю з 1992 р. (було 366 організацій) збільшилася мережа Свідків Єгови (сьогодні 1057 організацій і ще не всі діючі організації зареєстровані). Зростання тут склало 65,3% [Релігійна панорама. – 2010. – №3. – 2 стор. обклад.].

Аналіз процесів в протестантському середовищі дозволяє, посилаючись на вище наведену статистику, говорити, що віруючі усіх напрямків адаптувались до соціальних процесів й ідентифікують себе як українці, широко використовуючи наявні свободи для розвитку своєї релігійної мережі.

Менше адаптувалися до соціальних змін релігії національних меншин, про що свідчить розвиток їх мережі. Римо-католицька церква за 10 років зросла лише на 102 громади (в 2000 р. було 807) і нараховує сьогодні 909 громад (зростання склало 11,2%). Не дуже значне зростання і в мережі іудейських громад, яка складається із 7 течій. За 10 років з'явилося лише 42 нових громади (в 1992 р. було 228, сьогодні - 270). Збільшення тут складає лише 15,5% [Релігійна панорама. – 2010. – №3. – С. 59 та 3 стор. обклад.]. Із 391 в 2000 р. до 1168 в нинішньому році зросла мережа мусульманських громад (зростання складає 777 одиниць або 66,5%). Дані громади розподілені між 5-ма управліннями [Релігійна панорама. – 2001. – №3. – С. 59; Релігійна панорама. – 2010. – №3. – 2 стор. обклад.]. Збільшення громад тут відбулося, як ми думаємо, скоріше всього не за рахунок розвитку релігійної мережі, а завдяки хорошій демографічній ситуації в ісламі і належній її перереєстрації.

Не зреалізувалися прогнози щодо бурхливого розвитку релігійної мережі новітніх релігій. Ще 10 років назад йшла мова про неорелігійний бум та прогнозувалося, що вони заповнять український простір. Хоча демократизація суспільства та розвиток на законодавчому рівні різноманітних свобод створили простір для їх розвитку, тяжіння українців до традицій, їх менталітет не дозволили неорелігіям створити високу динаміку розвитку. Сьогодні їх мережа вкладає лише 1989 організацій, достатньо малочисельних, що становить лише 5,65% всієї релігійної мережі країни [Релігійна панорама. – 2010. №3. – 3 стор. обклад.].

В умовах суспільних трансформацій та демократизації українського суспільства релігія виступає й механізмом формування етнонаціональної свідомості. В умовах руйнації старих цінностей і вивільнення пригнічених різноспрямованих зацікавленостей окремих прошарків і груп, відсутності надійних інтеграторів Церква з її глибокою ешелованою структурою, століттями відпрацьованим механізмом трансляції доволі складних ідей у тканину масової

свідомості набуває особливої привітливості, яка, на слушну думку Ю.Васисяна, береться на озброєння як політичною елітою, так і церковною ієрархією [Васисян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 259]. Саме це, як ми думаємо, дає Церкві можливість консолідувати різні етнічні ідентичності, які сукупно називаються *український народ*, особливо в часи формування державності України.

Як репрезентант та чинник формування етнонаціональної свідомості, релігія через систему цінностей та регламентативів, соціальних доктрин активно включається в соціальний простір опосередковано через Церкву. Останні відображають погляди і настанови релігійних організацій не лише щодо способу життя віруючих, але й з приводу їх обов'язків щодо суспільства в цілому, тобто соціальної відповідальності. Виходячи з релігійного уявлення про людину та її гідність, соціальні доктрини пропонують основні методологічні принципи, які орієнтують adeptів як громадян в їхніх соціально-політичних поглядах щодо формування громадянського суспільства.

Враховуючи те, що згідно соціологічним дослідженням у масовій свідомості громадян наявні різноспрямованість і навіть протилежність прагнень та позицій стосовно подальшого розвитку країни і суспільства, потрібна сила, яка може виступати інтегратором етно-національних зусиль. Таким механізмом інтеграції може виступати, як ми думаємо, релігія і церква, оскільки, як свідчить моніторинг 2000 – 2007 рр., близько 60% громадян певною мірою довіряють саме їм, в той час, коли громадським організаціям - лише 32% [Релігія і нація в суспільному житті України і світу. За ред. Л.Филипович. – К., 2006. – С. 94]. Релігія та її репрезентанти – Церкви в умовах демократичності українського суспільства виступають активними чинниками духовного відродження. Саме тому зріс їх суспільний статус, а в громадській думці переважають оцінки релігії як визначального компоненту духовної культури, невід'ємної складової духовності особистості.

Зазначимо, що релігія завжди посідала важливе місце в системі ціннісно-сміслових орієнтацій українців. Звідси достатньо висока декларація релігійності, щоправда показного характеру при невисокій включеності в релігійне життя. Наприклад, дослідження рівня релігійності молоді, проведене Центром соціологічних досліджень Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича в 32 академічних групах на 14 факультетах (вибірка склала 465 респондентів) підтвердили неспівмірність між декларацією релігійності і активністю в діяльності церкви. Аналізуючи результати дослідження, зробимо ряд зауважень. По-перше, студенти, враховуючи відкритість суспільства, не бояться декларувати свої релігійні переконання та світоглядні орієнтації. По-друге, релігійність молоді регіону набагато вища (86% опитаних), ніж в Україні (60–70%). По-третє, реальна релігійність студентської молоді достатньо низька - лише 9,7% активні у вірі [Матеріали Центру соціологічних досліджень ЧНУ. – 2009. – Т.1. – С. 3].

Характерно, що якщо студенти свою належність до певного віросповідання обумовлюють вірою в Бога (70,5%), то лише 25,2% переконані, що відвідування релігійних служб і зібрань є для них важливим та 29,7% , що скоріше важливим. Відповідно тільки для 21,1% є важливим читання релігійної літератури, участь у таїнствах і обрядах важливе - лише для 18,3% [Там само. – С. 9]. Лише 13,1% студентської молоді моляться постійно, а кожного тижня відвідують храм лише

11% та 18,7% раз на місяць [Там само. – С. 10]. Матеріально ж підтримують регулярно церкву тільки 7,1% опитаних [Там само. – С. 10].

Все це ще раз підтверджує наявність в релігійному просторі громадянської релігії, яка, залишаючи людину віруючою, не вимагає від неї конфесійної приналежності. Це також є наслідком волевиявлення та демократичності суспільства.

Доцільно зазначити, що відродження етносу, як і демократизація суспільства, стимулюють активізацію будь-якої релігії і суспільно значущої діяльності конфесій. Це добре прослідковується в соціальних доктринах Церков. Як зазначається в „Основах соціального вчення Церкви АСД”, „в умовах проголошення свободи совісті і зміцнення в державі норм громадянського суспільства, Церква намагається зробити посильний внесок у вирішення духовних та соціально значущих для всіх громадян питань” [Історія Церкви Християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні. – К., 2004. – С. 6]. Соціальна доктрина орієнтує віруючих на участь в суспільному житті, встановлення такого порядку речей, де і людина могла реалізувати свою особистість. В цьому документі також робиться акцент на відповідальності сімей за виховання дітей, про моральне здоров'я і процвітання суспільства [Там само. – С. 14–30].

Подібну політику займає в своїй соціальній доктрині Українська Лютеранська Церква. Незважаючи на те, що вона представляє нацменшину, ця деномінація працює над формуванням у своїх адептів почуття приналежності до українського народу. В соціальній доктрині йде мова про пошану до уряду держави та добросовісного громадянства. Шанобливе ставлення до держави Церква аргументує тим, що в Україні створено достатньо демократичне законодавство, яке гарантує як свободу буття релігії, так і широкі можливості для Церкви реалізувати свій духовний і соціально значущий потенціал [Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Монографія.– К.,2009. – С. 159].

Ті можливості, які сьогодні відкриває громадянське суспільство та українська держава для церков реалізуються в ряді соціальних проектів, які можна, на нашу думку, звести до декількох напрямків роботи. По-перше, це духовно-просвітницька робота, яка дозволяє зберегти існуючу систему цінностей та регламентативів. По-друге, це благодійницька та філантропічна діяльність в соціально запущених сферах та медичних закладах. По-третє, це реабілітаційна робота в місцях позбавлення волі.

Окремо можна виділити різноманітні заходи з формування здорового способу життя та моралізації суспільства [Релігія і Церква в сучасних українських реаліях // Українське релігієзнавство. – 2007. – №4. – С. 254–257].

Демократичні перетворювання останніх літ не тільки створили нові можливості для свободи буття релігії, але й перетворили свободу на механізм деконсолідації суспільства. Це можна віднести до міжправославного конфлікту автокефалізації, проблем сепаратизму в іудаїзмі та ісламі, чвар в греко-католицькій Церкві, втручання закордонних релігійних центрів, релігійної напруги в Криму.

Внутрішньоконфесійні колізії у православ'ї, з одного боку, дестабілізують суспільство, а з іншого боку – заважають розвитку його мережі. Розкол в УАПЦ, наприклад, призвів до зменшення в 2009 р. Церкви на 21 громаду.

Продовжуються конфлікти між окремими течіями в іудаїзмі та ісламі. Фактично стала тоталітарною спільнотою в галицькому регіоні УГКЦ. На це прагне

УПЦ МП на Півдні і Сході країни. Це створило ряд конфліктогенних зон, які також дестабілізують суспільство.

Відкритість кордонів та свобода взаємин призводять до того, що країну відвідують закордонні емісари та керівники релігійних центрів, які представляють інтереси своїх країн і створюють напруженість у міжконфесійних стосунках.

Виникло угруповання самозваних єпископів в УГКЦ, які утворили свій Синод і роблять спроби перебрати на себе управління Церквою.

Напруженим залишається релігійне життя в Криму, зокрема у відносинах московсько-православних та кримсько-татарських мусульман, останніх – з ваххабітами.

Повністю відсторонена від ідеї розбудови Помісної Православної Церкви УПЦ МП, а УАПЦ все більше дистанціюється від УПЦ КП з цього питання.

Не вирішеним для церков залишилось питання реституції державного майна, що приводить до міжконфесійного протистояння.

Негативно впливає на функціонування релігійного середовища його політизація.

Таким чином, свобода буття релігії з одного боку, створює нові перспективи для її розвитку, а з іншого – породжує процеси сепаратизації, елементи безконтрольності в діяльності церков, екстремізм та асоціальність [Релігійна панорама. – 2003. – №3. – 3 стор. обклад.].

Підсумовуючи вище наведене зробимо декілька узагальнень:

- 1) В Україні створені всі можливості для реалізації релігією свого буття, що проявляється як в свободі совісті, так і в належному волевиявленні віруючими своїх переконань та духовних запитів.
- 2) В українському суспільстві сформувалася така модель державно-церковних відносин, яка дозволяє широку свободу релігії, що проявляється як в якісних (активне входження релігії в суспільний простір), так і в кількісних соціологічних вимірах (розвиток релігійної мережі та її матеріальної бази).
- 3) Свобода буття релігії дозволяє їй виступати репрезентантом та чинником формування етнонаціональної свідомості, виконувати в суспільстві як легітимізуючу, так і інтегративну функції, бути ідентифікатором українського етносу.
- 4) Демократизація релігійного простору сформувала два вектори реалізації свободи буття релігії: а) великі можливості для реалізації духовного потенціалу історичними церквами; б) процеси сепаратизації та елементи екстремізму і асоціальності.
- 5) Для повного забезпечення свободи релігієвиявлення державі потрібно розробити концепцію державно-церковних відносин, покращувати законодавство зі свободи совісті.